



## ALISHER NAVOIY RUBOIYLARI BADIYYATI

Davlatova Zuxra Eshchon qizi

Urganch davlat universiteti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6035562>

### MAQOLA TARIXI

Qabul qilindi: 15-dekabr 2021

Ma'qullandi: 15-yanvar 2022

Chop etildi: 5-fevral 2022

### KALIT SO'ZLAR

*"Nazm ul-javohir", ruboiy, istiora, tashbeh, nido, ruju',tajohuli orif, tazod, takrir, talmih, tanosub, irsoli masal, mukarrar*

### ANNOTATSIYA

*Hazrat Navoiy "Nazm ul-javohir" asari ruboiylari badiyyati, undagi ma'naviy san'atlarning qo'llanishi, ulardan ayrimlarini o'rganish, misollar yordamida ochib berish, ularni bevosita tahlil etish, badiiy san'atlarda shoir mahoratini yoritish.*

Ming yillik tarixga ega bo'lgan adabiyotimizda badiyyat masalasi hamisha she'r ahlining diqqat markazida bo'lib kelgan. U yoki bu san'atkor salohiyati haqida so'z borganda, uning nimalarni tasvirlagani emas, asosan, qanday tasvirlaganiga e'tibor qaratilgan. Jumladan, adabiy asarlarda she'riy san'atlardan foydalanish mahorati hamma davrlarda badiiy san'atkorlikning asosiy qirralaridan biri sifatida baholangan. She'riy san'atlar badiiy asarda ifodalangan g'oyalarning hayotiyroq, ta'sirchan ifodalanishiga, lirik va epik timsollarning yorqin gavdalantirilishiga, misralar, baytlar, bandlarning lafziy nazokati, musiqiyli, jozibadorligini ta'minlashga xizmat qilgan. U yoki bu shoir ijodi, asariga baho berilar ekan, ijodkor ifodalayotgan g'oya o'z aksini topgan ijtimoiy-siyosiy, falsafiy-axloqiy, ma'rifiy-tarbiyaviy muammolar mohiyati va

ko'lami, badiiy timsollar jilosi bilan bir vaqtda qo'llangan she'riy san'atlarning rang-barangligi, mantiqiy asoslanishi, asar mazmunini ochishdagi o'rni va ahamiyati kabi masalalarga ham alohida e'tibor qilingan. Badiiy san'atlar Sharq mumtoz adabiyotining, shu jumladan, o'zbek adabiyotining o'ziga xosligi, milliyli, latofati, nazokati, rang-barangligi, jozibadorligi va ta'sirchanligini ifodalovchi vositadir. Adabiyotimiz tarixi yana shundan dalolat beradiki, she'riy san'atlar shoir badiiy iqtidorini namoyish qilish emas, balki ijodkor badiiy tafakkuri dahosining ko'lami, yuksak ijtimoiy-axloqiy g'oyalarni jilolantirish san'atkorligi ifodasi bo'lib kelgan.<sup>1</sup> So'z balog'atida yuksak martabaga ega bo'lgan hazrat Navoiy ijodi buning yorqin dalilidir. Alisher Navoiy she'riyatida qo'llanilgan turfa xil badiiy san'atlarni kengroq tadqiq qilish orqali shoir

<sup>1</sup> Hojiahmedov.A.Mumtoz badiyyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406



poetikasiga oid muayyan xulosalarga kelishimiz mumkin. Ushbu maqsadga erishish uchun Navoiy ruboiylarida istifoda etilgan badiiy san'atlarni tahlilga tortishni joiz deb topdik.

Navoiy ruboiylarida qo'llangan badiiy san'atlar jozibasi beqiyosdir. 266 ruboiydan iborat "Nazmul-javohir"(1485)da axloqiy-ta'limiy qarashlar o'z aksini topgan. Navoiy "Nazmul-javohir"("Gavharlar tizmasi")asarida Hazrat Alining hikmatlarini she'riy san'atlar vositasida, ruboiylar orqali talqin qilgan. Asar Husayn Boyqaro "Risola" siga javoban 1485-yilda yozilgan. "Nazmul-javohir" ("Gavharlar tizmasi") asari, asosan, tasavvuf g'oyalari targ'ibiga bag'ishlangan. Unda tasavvufdagi asosiy tushuncha va tamoyillar nihoyatda sodda va tushunarli tilda talqin qilinadi".<sup>2</sup> Ushbu asar boshidan oxirigacha ta'lim-tarbiyaga doir.

Alisher Navoiy «Nazmul-javohir» asari tarkibidagi ruboiylarda misralarni turfa badiiy san'atlar bilan bezagan. Shu bilan birga tilining mumkin qadar sodda, aniq bo'lishiga intilgan. Navoiy "Nazmul-javohir" muqaddimasida shunday deb yozgan:

*Yo rab, bu javohirlarniki, manzum etdim,  
Chekkanim anga har nukta<sup>3</sup>ki, ma'lum etdim,  
Har nuktaga bir tarona marqum etdim,  
Ko'p gavhar aning zimnida maktum etdim<sup>4</sup>*

Ma'nosi:

*Ey xudo, bu javharlarni she'r bilan yozib  
chiqdim,*

<sup>2</sup>To'xliyev B., Karimov B., Usmonova K. Adabiyot. O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua. -T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti, 2010.

<sup>3</sup>Nukta - chin tozama'noli so'z.

<sup>4</sup>Navoiy A.Mukammal asarlar to'plami.20 tomlik.T.15. - B. 210. Keyingi o'rinlarda sahifani ko'rsatish bilan cheklanamiz.

*Turli nozik ma'noli so'zlarni terib  
ularning(mazmunini) ma'lum qildim.*

*Har bir shunday so'zga bir ohang berdim.*

*Ularning orasiga ko'p gavharlarni  
berkitdim<sup>5</sup>.-*

Ruboiyda Hazrat Navoiy "Yo rab" deya Ollohga xitob qiladi. She'riyatda juda keng qo'llangan ushbu nido usuli lirik qahramonning boshqa shaxslarga, narsalarga xitob qilishi, ularga murojaat etgan xolda o'zining ichki kechinmalari, tuyg'ulari, tilaklari, mulohazalarini bayon qilishni nazarda tutadi. Bu xil tasvir asardagi timsollarning ma'naviy qiyofalarini jonliroq, ta'sirchanroq ifodalashga xizmat qiladi. "Nazm ul-javohir" asari diniy mazmundagi asar hisoblanadi. Bunday mazmundagi asarlarda hamd, na't, munajat va boshqalarda Ollohga, payg'ambarga iltijo tarzida aks etadi.<sup>6</sup> Ruboiydagi "javohir" va "gavhar" so'zlari majoziy ma'noda qo'llangan. Shoir bu bilan hazrat Alining hikmatlarini javharga, o'zi qo'shgan so'zlarni gavharga qiyos qiladi. Bu hol bayt ma'nosiga xalal bermagan, aksincha, uni yanada kuchaytirgan. Mumtoz adabiyotda bu istiora san'ati deb ataladi. U so'zni o'z ma'nosida emas, balki majoziy ma'noda qo'llash san'ati sanaladi. Anvar Hojiahmedov "Mumtoz badiiyat malohati" asarida ikki ma'no o'zaro o'xshashlikka asoslanganligi jihatidan istiorani tashbih san'atiga yaqin turishini qayd etadi<sup>7</sup>. Istiora aksar hollarda kinoyaga, ya'ni mushabbihi tushirilgan tashbihga teng keladi. Tuzilishiga ko'ra bir so'zdan yoki iboradan

<sup>5</sup>Qayumov A. She'r durdonalari.<https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/aziz-qayumov-she'r-durdonalari.html>

<sup>6</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(110-111b)

<sup>7</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(53b)



tashkil topgan istiora (“gul” kabi ) sodda istiora deyiladi.<sup>8</sup> “Javohir” va “gavhar” istioralari tuzilishi jihatdan sodda istiora hisoblanadi. Ifodalanishiga ko’ra otlardan tashkil topgani istioralar “istiorai asliyya”, fe’llardan tuzilganlari esa “istiorai tabiiyya” deyiladi.<sup>9</sup> Biz tahlil qilayotgan istioralarimiz otlardan tarkib topganligi sababli “istiorai asliyya”dir. Tarkibiga ko’ra ham istioralar ikkiga bo’linadi. O’xshatilgan narsa yo tushuncha, ya’ni mushabbih tushirilgan istioralar “istiorai musarraha”, o’xshagan narsa, ya’ni mushabbihun bih tushirilgani esa “istiorai makniyya” deb ataladi.<sup>10</sup> “Javohir” va “gavhar” istioralari “istiorai musarraha” sanaladi.

“Adab ul mar’i xayrun zahabihi”. Bu to’rlik adabga tegishli. – Adab ko’zga tashlanib ko’rinib tursa, u oltindan yaxshiroqdir. Navoiy ana shu fikrga shoirona libos kiygazgan.<sup>11</sup>

*Oltin-kumush etma kasb davlat kunidin,  
Kim tortar adab ulusni mehnat tunidin,  
Gar yo’qtur adab ne sud oltun unidin,  
Ening adabi xushroq erur oltunidin(230-  
bet) -*

Baytdagi misralarda hazrat Navoiy “Adab oltindan yaxshi” degan fikrni kengroq sharh etmoqda. Baytda “irsoli’masal” san’ati mohirona qo’llangan. Baytning oxirgi misrasidagi “Ening odobi uning oltinidan yaxshiroqdir” - degan hikmat orqali irsoli’masal san’ati yuzaga kelgan. Irsoli masal “misol keltirish” ma’nosini bildirib, she’riyat va nasrda ifodalanayotgan biron

fikrni isbotlash uchun xalq maqoli yoki hikmatini keltirish san’ati sanaladi. Shuningdek baytda “mehnat tunidin” birikmasi o’z ma’nosida kelmagan, balki “qiyin vaziyat,og’ir damlar” ni anglatadi. Demak, u istiora san’ati bo’la oladi. Ushbu istiora tuzilishiga ko’ra “murakkab istiora”, ifodalanishiga ko’ra “istiorai asliyya”, tarkibiga ko’ra esa “istiorai musarraha” hisoblanadi.

*Har kimki, xushu’ uyi<sup>12</sup>ni maskan qilg’ay,  
Olam siji<sup>13</sup>nin haq anga ma’man qilg’ay<sup>14</sup>.  
Haq vahmidin ulki yig’lamoq fan qilg’ay,  
Ul ashk<sup>15</sup> aning ko’zini ravshan qilg’ay”-*

Baytdan shunday xulosa kelib chiqadi: xudo vahmidan qo’rqib yig’lagan kimsaning ko’z yoshlaridan uning ko’zi nur topadi, ravshanlashadi. Ammo bu hikmatning shakli boshqacharoq. “Buqoul mar’iy min hashyat illahi qurratul ayni”. Bu hikmat “Kishining ollohdan qo’rqib yig’lashi ko’zni ravshan qiladi” deb tarjima qilingan (Navoiy, MAT, 15-jild. B.230).<sup>16</sup> Demak bu baytda ham irsoli’masal san’atining betakror ko’rinishiga guvoh bo’lamiz. Ruboiyda “yig’lamoq” va “ashk” ya’ni “ko’z yosh” so’zlari tanosub san’atini yuzaga keltirgan. She’r baytlarida ma’no jihatidan bir-biriga yaqin tushunchalarni anglatuvchi so’zlarni qo’llab, ular vositasida obrazli ifodalar, lavhalar yaratish san’ati tanosub deb ataladi.<sup>17</sup>

*Xushxo’yliq<sup>18</sup> ilaki, sarnavisht<sup>19</sup>o’ldi anga,  
Do’zax so’zi lutfi din bihish to’ldi anga,  
Voy ul kishigakim, xulqi zisht<sup>20</sup>o’ldi anga,*

<sup>8</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(53b)

<sup>9</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(54b)

<sup>10</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(54b)

<sup>11</sup>Qayumov A. She’r durdonalari.<https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/aziz-qayumov-she-durdonalari.html>

<sup>12</sup>Xudodan qo’rquv uyini

<sup>13</sup>Olam ishi ma’nosida

<sup>14</sup>Omonlik beradi

<sup>15</sup>Ko’z yosh

<sup>16</sup>Qayumov A. She’r durdonalari.<https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/aziz-qayumov-she-durdonalari.html>

<sup>17</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(80)

<sup>18</sup>Yaxshitabiat,go’zalxulq

<sup>19</sup>Taqdir,qismat

<sup>20</sup>Xunuk xulq



*Bu xulqi bila yamon sirisht<sup>21</sup>o'ldi anga.*

Ushbu ruboiyda "Vaylun liman so'a xulqahu va qabaha xalqahu – "Xulqi yomon va xalqiga «huradigan» kishining holiga voy! " - hikmati she'riy usulda sharh qilingan. Bu baytda ko'pgina she'riy san'atlar o'z ifodasini topgan. Ikkinchi misradagi "do'zax" va "bihisht", birinchi misradagi "xush xo'yliq" ya'ni "go'zal tabiat" va uchinchi misradagi "xulqi zisht" – "xunuk xulq" so'zlari o'zaro tazod san'atini yuzaga keltirmoqda. Bilamizki, tazod san'ati asosini zid ma'noli so'zlar tashkil etadi.

*So'z durki nishon berur o'lukka jondin,*

*So'z durki berur jong'a xabar jonondin,*

*Insonni so'z ayladi judo hayvondin,*

*Bilim, guhare sharifroq yo'q andin.-*

Ruboiyning birinchi va ikkinchi misralari boshida kelgan "so'z durki" lafzi takror qo'llangan va takrir san'atini hosil qilgan. Takrir "takrorlash" ma'nosini ifodalovchi lafziy san'at bo'lib, she'rda u yoki bu so'zni takror qo'llashni nazarda tutadi. Takrorlash vositasida so'z ma'nosini, uning mohiyatini ta'kidlab ko'rsatish ushbu san'atning asosiy xususiyati sanaladi.<sup>22</sup> Hazrat Navoiy ushbu san'at orqali so'z ta'rifini go'zal istifoda qilgan. U yana boshqa

*Rif'at<sup>23</sup>aro favq<sup>24</sup>i Arshi a'zam<sup>25</sup>so'z emish,*

*Jonbaxsh<sup>26</sup>dami Masihi Maryam so'z emish,*

*Ma'ni durri anda barcha mudg'am<sup>27</sup>so'z emish,*

*Ulkim anga ma'ni o'lmag'ay ham so'z emish.-*

ruboiysida ham so'z ta'rifini davom ettirgan. Misralarda so'z "rif'at aro favqi Arshi a'zam" ya'ni "yuksaklik aro yuqorida turuvchi eng ulug' arsh", "jonbaxsh dami Masihi Maryam" - "jon bag'ishlovchi Masihi

Maryam" va "ma'ni durri" – "ma'no marvaridiga" o'xshatilgan. Bu xil tasvir tashbih san'atining betakror namunasi. Tashbih - Sharq adabiyotida keng tarqalgan san'atlardan biri bo'lib, "o'xshatish" ma'nosini ifodalaydi. Tashbih san'ati tasvirlanayotgan shaxs, buyum yoki tushunchani o'quvchi ko'zi o'ngida aniqroq, jozibalibroq gavdalantirishga xizmat qilib, asar timsollari ma'naviy qiyofasini yorqinroq ochish, binobarin, shoir g'oyasini o'quvchi ongiga to'laroq yetkazishga imkon beradi.<sup>28</sup> Ruboiyning ikkinchi misrada talmih san'ati mavjud. Talmih ("nazar solmoq") she'r yoki nasrda mashhur tarixiy voqealar, adabiy asarlar yoki maqollarga ishora qilmoq san'atidir. Shoirilar muhabbat mavzusidagi asarlarda ko'pincha Sharqda keng tarqalgan "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Vomiy va Uzro", "Tohir va Zuhro" kabi qissalar, dostonlarning nomiga ishora qiladilar.<sup>29</sup> Hazrat Navoiy "Masihi Maryam"ga ishora orqali, so'zni ruhululloh Iso Masihga qiyoslaydi. Iso-payg'ambar dami (nafasi) bilan o'liklarni tiriltira olishi, og'ir bemorlarni davolay olishi kabi xususiyatlari bu nomning adabiyotda faol qo'llanishiga sabab bo'lgan. Iso (a.s) nomi o'rniga Masih, Ruhulloh nomlari ham faol qo'llanadi.

*Olloh, Olloh! Bu dag'i inshomu ekin,*

*Yo ruhi quds fayzidin iymomu ekin,*

*Insho demay, anfosi Masihomu ekin,*

*Yo qudrati Ollohu taolomu ekin.-<sup>30</sup>*

Ushbu ruboiyda takrir, talmeh, ruju' va tajohuli orif kabi she'riy san'atlar mavjud. Birinchi misradagi "insho" so'zi uchinchi misrada takrorlanar ekan, shoir shu so'z

<sup>21</sup>Xulq, xislat

<sup>22</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(100b)

<sup>23</sup>Yuksaklik, baland martabalik

<sup>24</sup>Ust,yuqori

<sup>25</sup>Eng ulug' arsh

<sup>26</sup>Jon bag'ishlovchi

<sup>27</sup>Kirishgan,birikkan,yashiringan.

<sup>28</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(14b)

<sup>29</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(42b)

<sup>30</sup>Navoiy A.Nazm ul-Javohir.http://library.ziyonet.uz/uz/book/71893



anglatayotgan ma'noni ta'kidlash maqsadida takrir san'atidan foydalangan. Uchinchi misrada "anfosi Masihomu" deya Iso Masihga ishora qilinmoqda. Bu tasvir esa talmeh san'atini yuzaga keltirgan. Misralarda ruju' san'ati ham mavjud dedik. Hazrat Navoiy so'zga ta'rif berar ekan, ikkinchi misrada uni "qudsi fayzidan iymo"ga o'xshatib, uchinchi misrada bu fikridan qaytib "anfosi Masiho"ga qiyoslaydi. Ruju'-arabcha "qaytish" ma'nosini bildirib, she'riyatda shoirning oldingi misra yoki baytda ifodalagan fikri, qo'llagan badiiy tasviriy vositasidan qaytgandek bo'lib, keyingi misra yoki baytda unga qaraganda kuchliroq ifoda, she'riy san'atni keltirish yoki oldingi fikrni aniqlashtirish, to'ldirish usulidir.<sup>31</sup> Ruboiy misralarida boshdan oxirigacha tajohuli orif san'ati qo'llangan. Tajohuli orif "bilib turib bilmaslikka olish" ma'nosini ifodalovchi ushbu she'riy san'at shoirning baytda aks ettirilayotgan biron obrazli ifodani aniq aytmasdan o'zini bilib bilmaslikka olgandek ko'rsatishni nazarda tutadi.<sup>32</sup> Baytlarning har birida biron o'xshatish keltirilgan bo'lib, shoirning bilib bilmaslikka solishi misralar jozibadorligini kuchaytirgan. Anvar Hojiahmedov ta'kidlaganidek, to'g'ridan to'g'ri o'xshatishga nisbatan bu xil yashirin qiyoslash o'quvchiga zavq bag'ishlaydi.

She'riy san'atlar hazrat Navoiy lirik ijodida o'zgacha jilo kasb etganini yuqorida "Nazm ul-javohir" asaridagi ruboiylar tahlili orqali ko'rib chiqdik. Ular baytlarning badiiyatini va ma'nosini yanada ta'sirchan, aniq, shu bilan birga betakror tasvirlashga xizmat qilgan

<sup>31</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(47b)

<sup>32</sup>Hojiahmedov.A.Mumtoz badiiyat malohati.- T.:Sharq,1998-2406(35b)

